

דוד אשרי

פרהיסטוריה של המילה

"דמוקרטיה" [δημοκρατία]

(δᾶμω δ'ἀγορᾶ νίκαν καὶ κράτος). יש קריאות אחרות, אבל בכולן מופיעים שני המרכיבים המעניינים אותנו.¹

ה-δᾶμος בספרטה הוא הצבא, דהיינו חבר האזרחים.² במונחים קונסטיטוציוניים ה-apella, אספת העם שכונסה מדי פעם בפעם והובאו לפני הצעות חוק לאישור או לדחייה, היא בעלת סמכות עליונה. כידוע מעמדה זה של ה-apella שונה על ידי "תיקון" (amendment) בימי פולדורוס ותיאופומפוס (המאה השמינית-השביעית לפסה"ג), שלפיו אם ה-δᾶμος קיבל החלטה מעוותת, הגרוסיה והמלכים רשאים לפזר את האספה (פלוטארכוס, חיי ליקורגוס, 4,6).

אצל טירטאיוס אין בעיות טקסטואליות: δῆμου τε πλῆθει νίκην καὶ ἀρτος ἔπεσθαι (IEG II² 4,9) "יש לקבל את העליונות והסמכות של ה-δῆμος באספתו" (πλῆθος מקביל ל-ἀγορά, אצל פלוטארכוס). ἀρτος היא הצורה הדורית היחידה בחרוז זה.³

2. הביטוי הבא המצרף את שני המרכיבים של המילה "דמוקרטיה" מצוי במחזה מבקשות המחסה של איסכילוס (המתוארך היום לשנת 463 בערך). דֵנאֹס מתאר את קבלת ההחלטה (ψήφισμα) למתן מקלט לבנותיו באספת העם של ארגוס, כאילו מדובר באספת עם אתונאית סוברנית שבה המלך פֵלסגוס הוא רק מגיש ההצעה או אולי יושב ראש האספה בלא סמכויות מיוחדות, אספה אשר בה δῆμου κρατοῦσα χεῖρ (604) "היד הסוברנית של העם" הורמה והכריעה.⁴ ובמקום אחר במחזה המקהלה מתפללת בשירת הודיה τὸ δᾶμιον τὸ πτόλιον κρατύνει (698-699), "שהעם השליט בעיר" ישמור בבטחה על כבודה. δᾶμιον הוא צורה דורית-פיוטית; לשלוט, גם לחזק, קרוב ל-κράτος.

ויקטור אהרנברג טען כי δῆμου κρατοῦσα χεῖρ פירושו δῆμος

פרופ' דוד אשרי הכין הרצאה זו בראשי פרקים ליום העיון לכבוד פרופ' משה עמית אך נפל למשכב ולא יכול היה לשאתה. הביאה לדפוס פרופ' דבורה גילולה

אדון כאן לא בהתהוות הדמוקרטיה ביוון העתיקה אלא בהתהוות המילה δημοκρατία, מילה המורכבת משתי מילים, דמוס וקרטוס (δημος+κράτος), ויש לה פרהיסטוריה.

א. צירופים של המילים "דמוס" ו"קרטוס"

שני המרכיבים של המילה מופיעים מצורפים יחדיו הרבה לפני שהופיעה המילה המורכבת.

1. הרֵטֶרָה (ρήτρα) הספרטנית

הרטרה הספרטנית, המכונה לעתים "הרטרה הגדולה", היא נבואה שניתנה כביכול למחוקק הספרטני ליקורגוס בשעה שביקש את אישורו של האורקולום הדלפי לחוקיו. היא הגיעה אלינו בחיבורו של פלוטארכוס, חיי ליקורגוס ובאֶוֶנוֹמִיָה, יצירתו של המשורר הספרטני טִירֵטִיוֹס, בן המאה השביעית לפסה"ג.

הטקסט שמצטט פלוטארכוס, בדיאלקט לאקוני, משובש למדי (חיי ליקורגוס, 2,6). הוא עוסק, בין היתר, בייסוד מועצת זקנים (גרוסיה) שתחוקק ותבטל חוקים, אך כוח ההכרעה הסופי לאישור החוק יהיה בידי הדמוס שיתכנס (ἀπελλάζειν) לשם כך מדי פעם בפעם. הפסוק המעניין אותנו נקרא היום על פי גרסה משנת 1695 של מאדאם דאסייה (Mme Dacier): "לדמוס באספתו העליונות והכוח"

¹ על תיקונים אחרים ראה M. Manfredini & Luigi Piccirilli, *Plutarco, Le vite di Licurgo e di Numa* (Fondazione Lorenzo Valla, 1995³)
² השווה στρατός במשמעות של δᾶμος אצל פינדרוס (Pind. P. 2.8), המדבר על שלושה משטרים: דמוקרטיה, אוליגרכיה ורודנות. הדמוקרטיה מתוארת כשלטון λαβρός στρατός – "שלטון המון העם הסוער", כלומר דמוקרטיה.
³ M.L. West, *Iambi et Elegi Graeci II²* (Oxford 1992) Tyrtaeus, 4, 9
⁴ וראה הפירושים לביטוי: H. Friis Johansen & E. W. Whittle, *Aeschylus, The Suppliants* (1980); A. J. Podlecki, *The Political Background of Aeschylean Tragedy* (Ann Arbor 1966)

ו־ Triclinius, שניהם מן המאה הארבע-עשרה). בכל המהדורות התקבל תיקון של Porson – δημοκραντου δ'ἀρχας (הצורה הזאת אינה מתועדת במקום אחר) באותה המשמעות. אני מזכיר את הבעיה ומשאיר אותה פתוחה.

ג. ראשית הופעתה של המילה "דמוקרטיה"

השלב האחרון כבר אינו שייך לפרהיסטוריה אלא לראשית הופעתה של המילה המופשטת δημοκρατία. היא מופיעה בפעם הראשונה אצל הרודוטוס ובמדינת האתונאים המיוחסת לכסנופון.

הרודוטוס הוא הסופר הקדום ביותר הידוע לנו המשתמש במושג המופשט δημοκρατία ובפועל δημοκρατεύω, במשמעות "לחיות, לנהוג לפי משטר דמוקרטי". זמן פועלו וכתובתו של הרודוטוס הוא בין השנים 450 ל-430 לפסה"נ בערך. קשה לקבוע כמובן את זמנו של כל פרק או אפילו ספר, אבל אפשר לומר שהמושג δημοκρατία הופיע בעולם לפני 2430–2450 שנה. כפי שעוד נראה, שימושו של הרודוטוס במילה החדשה הזאת אינו עקיב.

בהתייעצות הטירנים האיוניים בעניין הריסתו של גשר דריווש על הדנובה (איזא בשנת 512 לפסה"נ), טען היִסְטִיאִיוס ממילטוס שכל שלטונם תלוי בדריווש וכי אם זה ימות, יעדיפו ערי איוניה δημοκρατεύεσθαι מ־τραπνεύεσθαι (ספר ד, 2,137). ברור שכאן דמוקרטיה היא הניגוד לשלטון יחיד, היא כל מה שאיננו שלטון יחיד (גם אוליגרכיה וגם דמוקרטיה).

במקום אחר אומר הרודוטוס: "אומר עכשיו דבר שיהיה בו בפליאה רבה לאותם יוונים שאינם מאמינים ש־Otanēs אכן הציע לפרסים δημοκρατέεσθαι (ספר ו, 3,43); כלומר, לאחר דיכוי המרד האיוני בא מ־רדוניוס לאסיה הקטנה (בערך בשנת 493) והנהיג בערים δημοκρατίας תחת המשטרים הטירניים שנהגו בהם לפניו. גם כאן δημοκρατία באה לציין כל משטר שאיננו שלטון יחיד. הרמז ל־Otanēs הוא ל"פולמוס המשטרים" שניהלו כביכול מנהיגי הקשר נגד שלטון ה־magus לאחר הדחתו (522 לפסה"נ); אבל באותם הפרקים לא מופיעה המילה δημοκρατία. ליד μουναρχία לשלטון יחיד ו־ὀλιγαρχία לשלטון המעטים מופיעים מונחים אחרים כגון: ἰσονομία משטר של שיוויון, של חוק שווה (ספר ג, 1,83); πλῆθος τε ἀρχον "כשההמון שולט" (ספר ג, 6,80); ἐς τὸ πλῆθος ἄνωγε φέρειν τὸ κράτος.

וכי במחזה הזה מתוארת ומועברת לעולם המיתוס הדמוקרטיה האתונאית בפעולתה. הוא גם הסיק שהמושג המופשט היה מקובל וידוע הן לאיסכילוס הן לקהל בעת הצגת מבקשות המחסה, וזאת אף על פי שהמושג המופשט δημοκρατία אינו מופיע במחזה.⁵

ב. צירוף שני המרכיבים, "דמוס" ו"קרטוס" למילה אחת

השלב הבא הוא צירוף שני היסודות δημοσ ו־κράτος למילה אחת, אבל עדיין לא למושג המופשט. הצירוף מופיע קודם כול בשם הפרטי Δημοκράτης. הראשונים בשם זה מתועדים בתסוס (Thasos) בכתובות מן השנים 490–520 לפסה"נ, מחוץ לכל הקשר היסטורי מוכר;⁶ ולכן אי אפשר להעריך אם הופעת השם הזה מסמלת משטר או מפלגה אידאולוגית פוליטית כלשהי.

באתונה מתועדים 79 אנשים בשם זה.⁷ הראשונים שבהם נולדו בין השנים 460–470 לפסה"נ: Demokrates ואחיו Demochares ידועים מכתובת הקדשה משנת 445 בערך; Demokrates אחר, ידוע יותר, היה אחד המאהבים (ἐρασταί) של אלקיביאדס בשנות השלושים של המאה החמישית. הללו קיבלו את שמם מאבותיהם, שמן הסתם, במקרה זה, היו מושפעים מן האווירה האידאולוגית הפוליטית של שנות השישים של המאה. כידוע, יש חילוקי דעות באשר למשמעות האידאולוגית שיש לייחס לשמות פרטיים כגון אלה, אבל על האתונאים שנקראו בשם Demokrates ג'ון דיוויס כותב שאין לדחות על הסף את האפשרות שאבותיהם ביטאו עמדה פוליטית בהענקת השם.⁸ מכל מקום, מבחינת צירוף δημοσ עם κράτος יש כאן שלב חדש; ואם השם הוא סמלי, כפי שנראה לי במקרה הזה, הרי לגבי Demokrates המאהב של אלקיביאדס מדובר באחת המשפחות עתירות הנכסים שבאתונה הידועה בחוות הסוסים שלה ובניצחונות בניה במשחקים פנהלניים (הדברים היו ידועים לאפלטון, ליסיס, 205c–d), כנראה אפילו ממוצא הרקלידי, כלומר אצילי.⁹ היינו מצפים לשם Aristokrates במשפחה כזאת, אבל אל נשכח שמייסדי הדמוקרטיה האתונאית, מקלייסתנס ועד פריקלס, נמנו עם משפחת האלקמאונים.

ספק אם קיים שם-תואר δημοκράτης. העדות היחידה היא במסורת כתבי-היד של המחזה אגממנון של איסכילוס (458 לפסה"נ) המניחה קיומו של שם-תואר δημοκράτου δ'ἀρχας (457) "הקללה של העם הסוברני" (נגד בני אטראוס). כך בכתבי-היד (Laurentianus)

⁵ V.Ehrenberg, "Origins of Democracy", *Historia* 1 (1950) 515–548=*Polis und Imperium*; והשווה: V.Ehrenberg, *From Solon to Socrates* (London 1968) 204 (Zurich 1965) 264–297.

⁶ ראה M.Osborne & S.Byrne, *Lexicon of Greek Personal Names II* (Oxford 1994)

⁷ ראה P.M.Frazer & E.Matthews, *Lexicon of Greek Personal Names I* (Oxford 1987)

⁸ J.K.Davies, *Athenian Propertied Families 600–300 B.C.* (Oxford 1971) 350–360

⁹ ראה גם פלוטארכוס, חיי אלקיביאדס, 3.

את קלייסתנס לדרגת "מייסד הדמוקרטיה"¹². נוסף שבתקופת פריקלס היה זה הרודוטוס הראשון שהדביק לקלייסתנס את התואר המפורש הזה: ὁ τὰς φυλὰς καὶ τὴν δημοκρατίην Ἀθηναίοισι καταστήσας

קהל הדמוקרטיה הוא שם המשטר האתונאי בתקופת האימפריה במלוא כוחה ושגשוגה בפי ה"האוליגרך הזקן". חיבורו **מדינת האתונאים** המיוחס בטעות לכסנופון שייך ככל הנראה לשנות השלושים של המאה החמישית, לפני פרוץ מלחמת הפלופונסוס; מי שמקבל תיארוך קדום יותר לשנות הארבעים של המאה (בעקבות בוורסוק), יכול לראות בטקסט זה עדות בת זמנו של הרודוטוס המוקדם.¹³

לאחר מכן השימוש במילה δημοκρατία הופך לשגרה לציון משטרה של אתונה בימי פריקלס. אזכיר רק שתי מובאות משל תוקידידס, ובראש ובראשונה ההגדרה המושמת בפי פריקלס בנאום ההספד שלו: "על שום שמשטרנו אינו נתון בידי המעטים אלא בידי הרבים נקרא שמו δημοκρατία (ספר ב, 1,37); וההערכה, לא פחות מפורסמת, של תוקידידס על הנהגתו של פריקלס שלהלכה (λόγῳ μὲν) הייתה δημοκρατία, אך למעשה (ἔργῳ δὲ) היה שלטונו של "ראשון האזרחים" (ספר ב, 9,65).

לידה קשה הייתה לידת המילה "דמוקרטיה", קשה כמו המושג עצמו והמשטר שהוא מייצג. היא נמשכה כעשרים שנה (460-440 לפסה"ג). היא לא נולדה בחוגי ההגות המופשטת (היום היינו אומרים בחוג "מדע המדינה"), ששם שילוש המשטרים היה זוכה למינוח מטיפוס אחד ולסיומת אחידה (-ακρία או -κρατία). היא נוצרה בלשון החיה בלי דגמים ובלי תאוריות. דגם ותאוריה באו מאוחר יותר.

"להעלות את הכוח שבידי ההמון" (ספר ג, 1,81); ἀρχοντος ἄρχεῖν "כשהעם שולט" (ספר ג, 4,82), ועוד.

הרושם הוא שהרודוטוס לא יכול להשתמש במילה המורכבת מ-δῆμος ῥαρχεῖν, כי זה היה יוצר δημοαρχία שהוא דבר שונה לחלוטין (כהונה או דרגה של דמרכוס), וכי העדיף ליצור מונח למשטר השלישי על פי הדגם של שני האחרים (δολιγαρχία, μουναρχία). אפשר שהמקור שבו השתמש הרודוטוס לחיבור "פולמוס המשטרים" היה קדום יותר ושייך עדיין לזמן שבו המילה ἰσονομία באה לציין משטר שיש בו "חוק שווה לכולם"; או אולי הרודוטוס, המפורסם ב"מגוון סגנונו" (ποικιλία) השתמש פעם ב-ἰσονομία, פעם ב-ἰσηγορία, פעם ב-ἰσοκρατία ופעם בביטויים לא מופשטים כגון אלה שהזכרתי, ופעמים ב-δῆμος δημοκρατία. מכל מקום, δημοκρατία לא היה בזמנו המונח היחיד לציון משטרים "דמוקרטיים" למיניהם.

במקום אחר (ספר ו, 1,131) הרודוטוס מספר שבנם של מגקליס ואגריסטי, קלייסתנס, הוא זה שהקים לאתונאים את ה-φυλαί (עשרת השבטים) ואת הדמוקרטיה καὶ τὴν δημοκρατίην. בספר ה (78) קרא לאותו משטר שקם על ידי הרפורמות של קלייסתנס ἰσηγορία (הדגש על שוויון בזכות הדיבור). הרודוטוס הוא המקור הקדום ביותר שכינה במילה δημοκρατία את משטרו של קלייסתנס. אסור להסיק מכאן שבימי קלייסתנס עצמו, כלומר בסוף המאה השישית לפסה"ג, הייתה ססמת התנועה לרפורמות δημοκρατία.¹⁰ יש יסוד לחשוב שהסיסמה הייתה ἰσονομία – כך לפחות עולה משיר המשתה לכבוד רוצחי הטירנים, הרמדיוס ואריסטוגטון, שהוא ככל הנראה בן הזמן, שיר שאהרנברג כינה "ההמנון הלאומי של אתונה", ובו שני רוצחי הטירנים הם אשר ἰσονόμους τ'Αθήνας ἐποίησάτην, עשו את אתונה לעיר "בעלת חוקים שווים".¹¹ לרסן טען בזמנו שהייתה זו תקופת פריקלס שהעלתה

¹⁰ כדעת הנסן, ראה M.H.Hansen, "The Origin of the Term Demokratia", *Liverpool Classical Monthly* 11 (1986) 35-36; Idem, "The 2500th Anniversary of Cleisthenes' Reforms and the Tradition of Athenian Democracy", in R. Osborne & S.Hornblower (eds.), *Ritual, Finance, Politics: Athenian Accounts Presented to David Lewis* (Oxford 1994) 27-28, 33.

¹¹ D.L.Page, *Poetae Melici Graeci* (Oxford 1962), no. 893, 896

¹² J.A.O.Larsen, "Cleisthenes and the Development of the Theory of Democracy in Athens", *Essay in Political Theory Presented to G.H.Sabine* (Ithaca, N.Y. 1948) 1-16

¹³ G.W.Bowersock, "Pseudo-Xenophon", *Harvard Studies in Classical Philology* 71 (1967) 33ff.; Idem, in Xenophon, *Scripta Minora* (Loeb Classical Library 1971) 461ff.